

**ARNAVUTLUK'TA OSMANLI DÖNEMİNDE (XV-XVII.
YÜZYILLARDA) MÜSLÜMANLAR İLE HİRİSTİYANLARIN
BİRLİKTE YAŞAMA TECRÜBESİ**

İlir RRUGA*

ÖZ

Dünyanın önde gelen dinlerinden olan İslâmiyet ve Hıristiyanlık, Arnavutluk bölgesinde birbiriyle ilk temaslarından itibaren bir arada yaşama imkânı bulmuştur. Osmanlı hâkimiyeti içerisinde olduğu XV-XVII. yüzyıllarda Arnavutların dinî inanç panoramasına bakıldığında Hıristiyan ve Müslüman nüfus oranının birbirine yakın bir görüntüye sahip olduğu görülmektedir. Özellikle Batı'da olmak üzere dünyanın farklı yerlerinde etnik, dinî, mezhepsel vb. nedenlerden dolayı meydana gelen çatışmalar sonucu binlerce kişinin hayatını kaybettiği o dönemde, Arnavutluk'ta yaşayan halk birbirine son derece saygı ve sevgi göstererek ve hoşgörüde bulunarak birlik ve beraberlik içerisinde yaşamıştır. Öyle ki birbirlerine acı ve mutlu günlerinde ziyarette bulunmaları, din adamları arasındaki samimi ilişkiler, verilen tımarı paylaşmaları, aynı ailede hem Hıristiyan hem de Müslüman kişilerin bulunması şeklindeki ticarî ve sosyo-kültürel ilişkiler adeta birbirini tamamlayan bir portreyi anımsatmaktadır. Dolayısıyla Arnavut diyarlarında görülen bu farklı dinlere inananlar arasındaki uyum ve hoşgörünün dünyaya örnek teşkil ettiği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Arnavutluk, Din, Müslüman, Hıristiyan, Saygı, Dinlerarası Uyum / Hoşgörü.

THE CO-EXISTENCE EXPERIENCE OF MUSLIMS AND CHRISTIANS
IN ALBANIA DURING THE OTTOMAN PERIOD BETWEEN 15TH
AND 17TH CENTURIES

ABSTRACT

Islam and Christianity, which are the main religions in the world have lived together in the harmony since they met in the Albanian lands. It is noted that the percentage of these religions in Albania were approximately equal during XV-XVII century. At a time when thousands of people were losing their lives in the

---

* Dr. Öğretim Üyesi, Trakya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Bilimleri Anabilim Dalı, rrugailir@yahoo.com , ORCID ID orcid.org/0000-0003-4637-7340

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 07/05/2018

Makalenin Hakemlerden Gelmiş Tarihi : 09/06/2018

West, due to disagreements and religious fragmentations, in Albania we have totally different situation. We can see there one magnificent peace, love, respect, unity and solidarity between Religions. The example of Albania from this aspect is one of the rare examples. Because this example represents two parts that constitute a magnificent portrait.

Key Words: Albania, Religion, Religious Harmony - Tolerance, Muslim, Christian, Respect.

Giriş

Arnavutluk'ta dinler arasında görülen hoşgörü ve uyum birçok Arnavut ve yabancı yazar-araştırmacının ilgisini çekmiş olup bu konu ulusal ve uluslararası alanda ele alınmıştır. Çalışmamız zaman itibariyle XIV-XVII. yüzyılları ve coğrafi açıdan da günümüz Arnavutluk sınırlarını kapsamaktadır. Bahsedilen dönemi konu edinen Arnavutça ve diğer dillerdeki eserlerden yararlanılarak mümkün olabildiğince her görüşe yer verilmeye gayret gösterilip önceki çalışmalarda görülen konu ile ilgili eksiklerin giderilmesi amaçlanmaktadır.

Çalışmamıza konu olan hoşgörü kavramı, ferde ve toplumlara göre değişebilmektedir. Fert, kendi kontrolü ve egemenliğinde bulunan unsurlara karşı hoşgörü sınırlarını, kişisel algılamalarına göre belirlerken, devlet yönetiminde ise, bireysel algılamalardan çok, ortak politikalar daha etkin olmaktadır.¹

Osmanlıların Arnavutluk'a geldiği dönemde Arnavutların ekseriyeti Katolik ve Ortodoks Hıristiyan inancına sahip idi. İslâm dininin ise Arnavut bölgeleriyle ilk temasının Arnavutların Türklerle temaslarından² önceki dönemde olması ihtimali yüksek görünmektedir. Ancak buna rağmen XIV-XV. yüzyıllara kadar halkın çoğunluğunun Hıristiyan inancına sahip olduğu bilinmektedir. Osmanlı'dan önce

¹ Bz: Aytas, Gıyasettin, "Osmanlı Dönemi Belgelerinde Hoşgörü Ekseninde İçerik Analizleri ve Arnavutluk" (*Osmanlı İdari Yazışmalarında Hoşgörü Sempozyumu*, Tiranë: TİKA - Shtypshkronja DAJTI, 2005), 275.

² Türklerin Arnavutlarla olan ilk temasları XI. yüzyılda paralı Türk askerleri ile başlamış olsa da en ciddi temasların gerçekleşmesi ve Türklerin Arnavutluk'taki varlığının başlangıcı olarak 1385 yılında meydana gelen Savra savaşı kabul edilmektedir.

başlayan İslâm'ı yayma çalışmaları Osmanlı'nın hâkimiyeti içerisinde yavaş fakat devamlı bir şekilde ilerleme kaydederek sonraki yüzyıllarda nüfusun çoğunluğunun İslâm'ı kabul etmesiyle bu bölgede varlığını sürdürmüştür. Bu zaman içerisinde Müslümanlar ile Hıristiyanlar hep bir arada yaşamıştır. Müslüman ve gayrimüslim halkın Osmanlı hâkimiyeti içerisinde yetenekleri ve devlete olan sadakatleri sonucu devlet içerisinde değişik görevler üstlenerek Arnavut bölgelerini kalkındırma ve daha ileriye götürebilme çabası içerisinde hep birlikte çalıştığı görülmektedir.

Osmanlı'nın Arnavutluk'u hâkimiyeti altına almasıyla bu bölgede siyasî, sosyo-kültürel, ekonomik ve özellikle dinî vb. alanlarda yeni gelişmelerin meydana geldiği görülmüştür. Bütün bu gelişmelerin Arnavut halkının beraber yaşamayı, aralarındaki kardeşlik ilişkisini ve din mensupları arasında görülen karşılıklı hoşgörü ve benzeri değerleri devam ettirmesinde herhangi bir olumsuz etki oluşturmadığı bilinmektedir.³ Aksine Lura bölgesi ile ilgili Hırvat asıllı Hıristiyan misyoner L. Mihaçević, Müslüman ile Hıristiyanlar hakkında şu tespiti yapmıştır: "birbirine o kadar yakındırlar ki aralarında hiçbir ayrılığın olmadığı gibi böylesi bir birliği bozmak için hiçbir şey yapılamaz bile. Gerçekten oldukları gibi kardeşçe yaşarlar".⁴

Arnavut halkı içerisindeki farklı dinî inançlar, mensupları arasında fanatıklığe varacak kadar bir durum meydana getirmemiştir. Çünkü İslâm'ın ve Hıristiyanlığın monoteist bir din olması ve her iki dinin de sevgi, saygı, hoşgörü, eşitlik vb. değerleri barındırması Müslüman ve Hıristiyan Arnavut halkını birbirine yakınlaştırmıştır.⁵ Ayrıca Bektaşî

---

³ Petrika Thengjilli, "Toleranca fetare ne levizjen çlirimtare te popullit Shqiptar (Shek. XVII-XVIII)," (*Feja, Kultura dhe Tradita Islame nder Shqiptaret*), Kryesia e Bashkesise Islame te Kosoves, Prishtine 1995, 213.

Ayrıca Bk: Ilira N. Çausi ve Shaban Dervishi, "Fete ne Shqiperi. Shembull i bashkejeteses se diversiteteve brenda nje kultüre," (*Studime Historike*), sy. 3-4, Tiranë 2002, 84.

⁴ Gazmend Shpuza, "Bashkejeteses Ndërfetare Midis Shqiptarëve" (*Osmanlı İdari Yazışmalarında Hoşgörü Sempozyumu*, Tiranë: TİKA - Shtypshkronja DAJTI, 2005), 44.

⁵ Mark Krasniqi, "Toleranca fetare mes Myslimaneve dhe Katolikeve ne Kosove," (*Feja, Kultura dhe Tradita Islame nder Shqiptaret*), Kryesia e Bashkesise Islame te Kosoves, Prishtine 1995, 208; Petrika Thengjilli, "Aspekte te pakesimit numerik te

rivayetlerinde Sarı Saltuk ile ilgili “kâfirlerin dillerini, dinlerini âlim bir rahip kadar bilir, onların şehirlerine, kiliselerine, hükümdar saraylarına kadar gider, rahip kıyafetiyle kiliselere giderek oralarda İslâm tebliğini yapar”⁶ şeklinde bilgiler bulunmaktadır. O halde denilebilir ki, Arnavut bölgelerinde Sarı Saltuk gibi şeyhlerin kurduğu tasavvufî tarikatlar, din mensupları arasında kutuplaşmayı engelleyerek bu dinlerin birçok ortak özelliğinin fark edilmesine yardımcı olmuştur.⁷ Çünkü tasavvuf anlayışında derin insan sevgisi, yüksek hoşgörü ve karşılıksız hizmet esas alınmıştır. Doğal olarak bu anlayış siyasi ve ideolojik depremler yaşayan halkın dikkatini çekmiştir.⁸

İlişkilere Olumlu Yönde Etki Eden Faktörler

Hıristiyan ve Müslüman Arnavutlar aynı dili konuşan ve ortak âdet ve geleneklere sahip insanlardır.⁹ Ayrıca Arnavutlar yoğun milliyetçi duygular taşımalarından dolayı inanç ve fikir farklılıklarına rağmen birbirlerine olan bağlılıklarını sürdürmüşlerdir.¹⁰ Çünkü eski tarihlerden itibaren millî değerlere sahip çıkma konusunda Müslüman ve Hıristiyan (Katolik veya Ortodoks) fark etmeksizin bütün Arnavut halkı “Jam Shqiptar” (Arnavut’um) diyerek birlik ve beraberliklerini daima ortaya

---

bashkesise katolike ne Shqiperi (shek. XVI-XVIII),” (*Studime Historike*), sy. 1-2, Tiranë 2000, 22.

⁶ Metin Izeti, *Balkanlar’da Tasavvuf*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2004, 49. Ayrıca Bk. Avni Lala, “*Arnavutluk’taki Bektâşî İnanç ve Ritüellerinin Sosyolojik Analizi*”, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2015, 71; Frederick William Hasluck, *Bektâşîlik Tetkikleri* 1338/1920, çev.: Rağıp Hulusi, Devlet Matbaası Yayınları, İstanbul 1928, 68-69, 114-115; Frederick William Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, cilt 2, İsis Yayıncılık, İstanbul 2000, 358-359; Aleksandre Popoviç, *Balkanlar’da İslam*, çev.: Komisyon, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, 17.

⁷ Bk. Skender Anamali, - (ve öte.), *Historia e Popullit Shqiptar*, cilt 1, Akademia e Shkencave e Shqiperise Instituti i Historise, Tiranë 2002, 607.

⁸ Bk. Halime Doğru, “Osmanlı Devleti’nin Rumeli’de Fetih ve İskân Siyaseti,” (*Türkler*), cilt 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, 306; Metin Izeti, *Balkanlar’da Tasavvuf*, 45-48.

⁹ Loka, Nikolle - Kola, Gjet, *İliria Biblike. Shejtorët Iliro-Shqiptare nga Konstardini i Madh te Nënë Tereza* (Tiranë: Geer, 2005).

¹⁰ *Historia e Popullit Shqiptar*, (Heyet), 607; Thomas Walker Arnold, *İslâm’ın Tebliğ Taribi*, çev. Bekir Yıldırım ve Cenker İlhan Polat, İnkılâb Yayınları, İstanbul 2007, 239.

koymuştur.¹¹ Dolayısıyla bu duygu ve anlayış çerçevesinde Müslüman ve Hıristiyan toplumun kendi aralarındaki dinî farklılıklara rağmen inanç konusunda Batı'da vb. yerlerde meydana gelen çatışmaların boyutuna varan çatışmanın yaşanmadığı;¹² aksine birbirlerine karşı hoşgörü ve barış içerisinde davrandıkları bilinmektedir.¹³

Konu ile ilgili daha önce yapılan çalışmalarda, Osmanlı'nın Arnavutluk'taki dinler arası bu uyuma katkısının yeterince belirtilmemiş olması bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti yönetimi altında bulunan topraklarda düzeni, barış ve hoşgörü içerisinde bir yönetim anlayışını hâkim kılarak sağlamıştır. Bu durum, Arnavutluk'ta verilen fermanlar ve uygulamalarda görülebilir.¹⁴ Ayrıca Osmanlı idare ve hizmet anlayışında eşitlik, iş birliği ve dayanışma, adalet, merhamet, şefkat ve emaneti ehline verme gibi hususlar daima temel kural (esas) kabul edilmiştir.¹⁵ Aslında Osmanlı hoşgörüsü, bir sistem idi.

¹¹ Çausi ve Dervishi, "Fete ne Shqiperi... ", 83-84, 86-87. Ayrıca Bk. Gazmend Shpuza, "Bashkëjetesa Ndërfetare Midis Shqiptarëve", 45-46; Kristaq Prifti, "Diversiteti fetar dhe uniteti kombetar te Shqiptaret," (*Studime Historike*), sy. 1-2, Tiranë 2001, 36-37; Ferit Duka, *Shekujt Osmane ne hapësirën Shqiptare (Studime dhe dokumente)*, UET, Tiranë 2009, 68-72; Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, 239.

¹² İtir Rruga, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslamiyet'in Tarihçesi*. Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011, 13; Skender Riza, "İslamizimi i Popullit Shqiptar," (*Rreth Perhapjes se Islamit nder Shqiptaret*), Klubi Kulturor "Drita", Shkoder 1997, 132.

Ayrıca İşkodra'daki Müslüman ve gayrimüslim Arnavutların örnek teşkil edecek ilişkileri ile ilgili Bk. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk - Shqiperia ne Dokumentet Arkivale Otomane*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2008, 279-280.

¹³ Barbara Jelavich, *Historia e Ballkanit shëkullit i tetëmbëdhjetë dhe nëntëmbëdhjetë*, çev.: Gjergj Peçi. Cilt 1, Ceu- Shtëpia e librit, Tiranë 1999, 54. Ayrıca Bk: Eroğlu, Ahmet Hikmet, "Müslüman Olmayanların Karşısında Osmanlı Devletinin Gösterdiği Hoşgörü" (Osmanlı idari yazışmalarında hoşgörü sempozyumu, Tiranë: TİKA - Shtypshtrona DAJTI, 2005), 259-267.

¹⁴ Bkz: Aytaş, Gıyasettin, "Osmanlı Dönemi Belgelerinde Hoşgörü Ekseninde İçerik Analizleri ve Arnavutluk" (*Osmanlı İdari Yazışmalarında Hoşgörü Sempozyumu bildirileri - Kumtesat e simpoziumit toleranca ne aktet administrative Osmane (2005: Tiran)*, Tiranë: TİKA - Shtypshkronja DAJTI, 2005), 275-276, 281282.

¹⁵ Aykaç, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nin İdare ve Hizmet Anlayışı (Fermanlardan Örnekler)" (Osmanlı idari yazışmalarında hoşgörü sempozyumu, Tiranë: TİKA - Shtypshkronja DAJTI, 2005), 237-241.

Fatih Sultan Mehmet Hanın Bosna'nın Foynica Kentinde Fransisken Kilisesinin duvarında astığı meşhur fermanına benzer Arnavutluk'ta da Hıristiyanların dokunulmazlığının sağlanması vb. ile ilgili fermanlar¹⁶ buna örnek olarak verilebilir. Bunun yanında kiliselerin onarılması, yeniden inşa edilmesi veya yeni kiliselerin imaretine izin verilmesi¹⁷ şeklinde ayrıcalıklar tanındığına dair örnekler mevcuttur.¹⁸ Böyle bir sistem anlayışının mevcut hoşgörüyü katkısının olmadığı düşünülemez. Çünkü hâkimiyeti altında bulunan farklı inanç, dil, ırk, renk vb. özelliklere sahip olan reayasını, kaynağını İslam hukukundan alan millet sistemi ile herkesi barış, huzur ve hoşgörü çatısının altında kucaklamayı başardığı¹⁹ söylenebilir. Nitekim Hıristiyan ve Müslümanların birbirleriyle olan iyi ilişkilerini ve beraberliklerini tımar sisteminde de görmek mümkündür. Hıristiyan bir kimse tarafından bir Müslümana, Müslüman biri tarafından bir Hıristiyan'a tımar verildiği gibi bir tımarın Hıristiyan ve Müslüman tarafından ortaklaşa kullanıldığına dair örnekler bulunmaktadır. Ayrıca birçok Müslüman ve Hıristiyan tımar sahibinin birbiriyle akrabalık ilişkileri içerisinde olduğu da gözlenmektedir.²⁰

Arnavutluk'ta karşılaştığı ilk dönemden itibaren Müslüman ile Hıristiyanların çok iyi ilişkiler içerisinde olduğu ve bu çerçevede birbirlerinin düğünlerine gidip-geldikleri²¹ ve kendilerine ait dinî

¹⁶ Tufan, Muzaffer, "Arnavutların Milli Kimliğini Koruyan Osmanlı Hoşgörüsü" (Osmanlı idari yazışmalarında hoşgörü sempozyumu, Tiranë: TİKA - Shtypshtronia DAJTI, 2005), 255.

¹⁷ Rruga, İlir, *Arnavutluk'ta Hıristiyanlık ve İslamiyet'in Tarihi* (Yüksek Lisans, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011), 91-101.

¹⁸ Sinani, Shaban, "Burime Per Poziten e Kishes ne Ish-Perandorine Osmane" (Osmanlı idari yazışmalarında hoşgörü sempozyumu, Tiranë: TİKA - Shtypshtronia DAJTI, 2005), 1-12.

¹⁹ Akçe, Fatih, ed., *Osmanlıda kültürel hayat*. (İstanbul: Işık Yayınları, 2006), 168 s.: 55-62.

²⁰ Bk. Halil İnalçık, "Arnavutluk'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyanının Menşei," (*Fâtih ve İstanbul*), sy. 2, İstanbul 1953, 171. Ayrıca dinlerarası günlük ortak çalışmaları ile ilgili için bk: Injac Zamputi, *Dokumente te shëkuqje XVI-XVII për historinë e Shqipërisë*, cilt 1 (1507-1592), Akademia e Shkencave e RPS te Shqipërisë Instituti i Historisë, Tiranë 1989, 346-347.

²¹ Bk. Kasem Biçoku, "Fryma Shqiptare e kishes Katolike dhe kuvendi i Arbërit," (*Studime Historike*), sy. 3-4, Tiranë 2003, 24-25.

bayramlarda birbirlerinin bayramını kutladıklarına dair örnekler bulunmaktadır. Örneğin, Marco Bizzi'nin 1610 yılında Vatikan'a gönderdiği raporunda konu ile ilgili şu ifadeler bulunmaktadır: "Aziz İlia kutlama gününde (bayramında), kilise yarı yarıya Hıristiyan ve Muhammedan (Müslümanlar) ile dolmuştu. Dinler arası bu güzel tolerans (hoşgörü) burada alışkanlık haline gelmiş durumdadır.²² Bir başka eserde de Shen Gjon Vladimir'i ve Shen Gjergji'yi anma kutlamalarında Arnavutların hep birlikte (Ortodoks, Katolik ve Müslümanlar) olduğu belirtilmiştir.²³ Bütün bunlardan Marco Bizzi'nin de dediği gibi Arnavutların birbirlerine karşı özel bir sevgi besledikleri anlaşılmaktadır. Bu birlik ve beraberliği eğitim alanında da görmek mümkündür. Öyle ki, Müslüman ve Hıristiyan çocukların gerek Hıristiyan okullarında gerekse Müslümanlara ait okullarda birlikte eğitim görmüş olmaları bu konuyu açıklar nitelikte gözükmektedir.²⁴

İki din arasında bu uyumun ve hoşgörünün sağlanması hususunda dinler arası yapılan evliliklerin önemli bir rolü olmuştur. Aslında Arnavutların Müslüman olmadan önceki dönemlerde de Hıristiyan mezhepleri arasında (Arnavut Katolik, Ortodoks veya Sırp Ortodoks) özellikle prenslerin karşılıklı kız alıp vermesi şeklinde evliliklerin gerçekleştiği bilinmektedir.²⁵ Yalnız bazı Arnavut araştırmacı ve yazarların mezhepler arası bu tür evlilikleri dinler arası evlilik olarak adlandırmaları isabetli olmamıştır. Çünkü Ortodoksluk ve Katoliklik ayrı bir din olmayıp bunlar Hıristiyanlığa ait iki farklı mezheptir. Bunun yanında Osmanlı hâkimiyeti öncesinde Arnavutluk'ta Hıristiyanlık inancının yanında Yahudiliğin de varlığı bilinmektedir. Fakat Arnavutluk'ta Hıristiyan ile Yahudiler arasında evliliklerin gerçekleştiğine dair mevcut kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bu

²² Tajar Zavalani, *Histori e Shqipërisë*, Phoenix, Tiranë 1998, 142. Ayrıca Bk. Krasniqi, "Toleranca fetare", 209.

²³ Pellumb Xhufi, "Ndjenja Fetare ne Shqiperi gjate mesjetes," (*Studime Historike*), sy. 1-4, Tiranë 1994, 14. Ayrıca Bk: Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, 243.

²⁴ Bkz: Koli Xoxi, *Shkolla ortodokse në Shqipëri Rilindësit tane*, Mokra, Tiranë 2002, 31, 76.

²⁵ Bkz: Kristo Frasheri, *Skenderbeu: jeta dhe vepra*, Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Tiranë 2002, 31.

durumda dinler arası yerine Hıristiyan mezhepleri arasında evliliklerin gerçekleştiğinin ifade edilmesi muhtemelen daha doğru olacaktır.

Arnavutların Müslüman olmasıyla birlikte Hıristiyan kızlarla Müslüman erkekler arasında evlilikler gerçekleşmeye başlamıştır. Hatta Hıristiyan anne-babalar kızlarının bu şekilde yuva kurmalarına itiraz etmediğinden dolayı bu tür evliliklerin çok yaygınlaştığı ve bu uygulamanın sonraki yüzyıllara kadar devam ettiği aktarılmaktadır.²⁶ Bu evliliklerde en çok dikkat çeken durumlardan biri ise Müslümanlarla evlenen Hıristiyan kadınların, kendi dinî ritüellerini yerine getirmekte özgür bırakılmış ve aynı zamanda Hıristiyan ile Müslüman aileler arasında her türlü yardımlaşmanın gerçekleşmiş olmasıdır.²⁷ Ayrıca İslam inancında Müslüman kadınların Hıristiyan erkeklerle evlenmesinin yasak olması, Hıristiyan nüfusunun azalmasına karşın Müslüman nüfusunun artmasına yol açmıştır. Dolayısıyla bu tür evliliklerin gerek dinler arası hoşgörüyeye katkısı, gerekse Müslüman Arnavut nüfusunun artmasında önemli bir etkisinin olduğu söylenebilir. Aslında Hıristiyanların İslâm dinini benimsemelerini durdurmak amacıyla 1703 yılında başpiskopos Zmajević'in düzenlediği birinci konsilin gerçekleşmiş olması ve vergi yükümlülüğünden kaçınmak isteyen Hıristiyanların aynı anda hem Hıristiyan hem Müslüman isimler taşımamalarına yönelik 1754 yılında Papa Benedict tarafından çıkarılan emirlere rağmen İslamlaşmanın durdurulamadığı görülmektedir.²⁸

²⁶ Edwin Jacques, *Shqiptaret, Historia e popullit shqiptar nga lashtesia deri ne ditet e sotme*, çev. Edi Seferi, Karte e Pende, Tiranë 1996, 253. Ayrıca bk: Arnold, *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*, 242-243; I. N. Çausi ve Sh. Dervishi, "Fete ne Shqiperi...", 87; Zavalani, *Histori e shqipnis*, 143.

Ayrıca Osmanlı Devleti'nin farklı yerlerde dinler arası evlilikler ile ilgili genel panoramaya bakıldığında farklılıklar gösterebildiği görülmektedir. Bununla ilgili bk: Kasım Ertaş, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2015, 84-87.

²⁷ Biçoku, "Fryma Shqiptare e kishes...": s. 24; Ferit Duka, *Berati ne koben Osmane (shek. XVI-XVIII)*, Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë Institutit i Historisë, Tiranë 2001, 183-184.

²⁸ Gazmend Shpuza, "Bashkëjetesa Ndërfetare Midis Shqiptarëve", 44-45.

Müslüman - Hıristiyan İlişkilerine Dair Birkaç Örnek

Çalışmanın sınırları çerçevesinde Müslümanlar ile Hıristiyanların sosyo-kültürel vb. konularda birbiriyle olan iyi ilişkilerini ortaya koyan örneklerin sayısı epey fazladır. Aşağıda verilen örnekler bu durumu yansıtmaları açısından önem arz etmektedir. Kayıtlarda yer alan “Lezha Piskoposunun Türkler²⁹ ve Yahudilerle zar ve kâğıt oynadığı”³⁰ şeklindeki bilgi, Müslüman ile gayrimüslimlerin birbiriyle olan iyi ilişkilerini en iyi şekilde özetleyen örneklerden biri olarak okunmalıdır. Çünkü din adamlarıyla oluşturulmuş bu samimi ortam cemaatlere de olumlu olarak yansımıştır. Bununla ilgili Katolik misyoner Pjeter Mazreku’nun Papalığa göndermiş olduğu 1638 yılına ait bir raporunda şunları zikrettiği görülür:

“Sürekli beraber oturmaları sebebiyle, Hıristiyanlar dinsizlerden (Müslümanlardan) çok şey almışlardır. Bâtil inanca sahip olan Müslümanların haftalık bayramı olan cumayı onlarla birlikte kutlarlar. Türkler (Müslümanlar), aslen Hıristiyan (Hıristiyanlıktan İslâm’a geçmiş kimseler) olmaları sebebiyle birçok eski Hıristiyan âdetini korumaktadırlar. Bayramlara gelince; bayramlarda, kutlamalarda ve düğünlerde birbirlerini davet ederler. Bu şekilde birçok Hıristiyan birtakım yanlışlar yapıyor olsa da, daha sağlıklı (mutlu) olduklarını söylerler”.³¹

Hıristiyan ve Müslümanlar tarafından ortak olarak ziyaret edilen yerlerden bazılarını bir kaynaktan şu şekilde yer almaktadır:

“Ohri Gölünün kıyılarındaki Aziz Naum (Sarı Saltık) Manastırı, İşkodra’daki Zonjës së Këshillës së Mirë’nin kalıntıları ile Bektaşilerin Tomor Dağındaki kutsal mekânı. Bu yerlere ziyaret XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam edip bu durumun âdet haline geldiği, aynı zamanda zengin Müslüman ailelerinin evlerinin dini törenlerini yapmak üzere Hıristiyanlara açık olduğu

²⁹ Türklerle derken Türk veya yerli Müslümanları kastediyor olmalı, çünkü Türk kelimesi Rumeli’de ırktan çok din yani Müslüman anlamında kullanılıyordu. Çünkü o dönemde Türk - Müslüman, Yunan - Ortodoks, Latin-Katolik ve Sırp-Sırp Ortodoksları şeklinde bir kullanım söz konusuydu.

³⁰ Injac Zamputi, *Dokumente te shëkuqje XVI-XVII*, I. (1507-1592), 212. Ayrıca bk: Biçoku, “Fryma Shqiptare e kishes...”: s. 24; Duka, *Berati ne koben Osmane*, 183-184.

³¹ *Historia e Popullit Shqiptar, (Heyet)*, 607; Çausi ve Dervishi, “Fete ne Shqiptari...”, 88.

ve bunun fakirlikten değil dinler arası uyum kaynaklı olduğu aktarılmaktadır”.³²

Farklı dinlere mensup Arnavutların bir arada yaşama olayı, Arnavutların tedricen İslamlaşma sürecine eşlik etmiştir. İslamlaşma, genelde evin reisinin İslam’ı kabul etmesinin ardından aile bireylerinden bazılarının da bu dini benimsemesi ile gerçekleşmiştir. Fakat hem Katolik ve Ortodoks Hıristiyan hem de Müslüman bireylerden oluşan aileleri de görmek mümkündür. Aynı zamanda Arnavutların İslam dinini benimsemelerinin kitleler halinde gerçekleşmemiş olması, iddia edildiği gibi din değişikliğinin apaçık yapılmış zorlamaların sonucunda gerçekleşmediğinin bir delilidir.³³

William Martin Leake bir araştırmasında, (günümüz) Arnavutluk’un güney bölgesinin inanç coğrafyası ile ilgili “domuz eti ve koyun etinin aynı masada yendiğine”³⁴ dair bir bilgi aktarmaktadır. Bu bilgiyi destekler nitelikte olan bir başka örnek ise Hıristiyan Gjin Aleksî’dir. Rivayetlere göre XVI. yy’ın ortalarında Delvina Rusan’da yaşamış zengin bir Hıristiyan olan Gjin Aleksî’nin yeni doğan çocukları ölmekteymiş. Bunun üzerine yeni doğacak çocuklarının ölmesini önlemek adına Delvina Rusan’da kendi ismini taşıyan bir cami yaptırmış.³⁵ (Bkz: Ek. 1) Hıristiyan olan Gjin Aleksî’nin hayatıyla ilgili ve camiye yaptırdıktan sonra gerek Müslüman olması ve gerekse bir daha çocuğu olup olmadığı ve oldu ise yaşayıp yaşamadığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi aktarılmıyor. Lakin bu bilgilerin, Arnavutların inanç coğrafyasını ve inançlar arasındaki ilişkilerini ortaya koyan en canlı ve gerçekçi örneklerden biri olduğu görülmektedir.

Aktarılan örneklerden de anlaşılacağı üzere Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında sosyo-kültürel, dinî ve benzeri alanlarda son derece samimi bir ortam oluşturulmuştur. Farklı düşünce ve inançlara bakılmaksızın ortak değerlerde buluşarak daha sağlıklı ve mutlu bir

³² Bkz: Gazmend Shpuza, “Bashkëjetesa Ndërfetare Midis Shqiptarëve”, 42.

³³ Bkz: Gazmend Shpuza, “Bashkëjetesa Ndërfetare Midis Shqiptarëve”, 41.

³⁴ William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, C. I, yay. J. Rodwell, New Bond Street, Londra 1835, 49.

³⁵ Biçoku, “Fryma Shqiptare e kishes...”: s. 24; Duka, *Berati ne kohen Osmane*, 183-184.

yaşamın sürdürülebileceği gerçeği eski zamanlardan itibaren Arnavut halkı tarafından bizzat yaşanarak adeta dünyaya örneklik teşkil etmiştir.

Din Adamlarının ve Osmanlı Yöneticilerinin Farklı İnanca Sahip Kişilerle İlişkileri

Din adamlarının farklı inanca sahip kimselerle iyi ilişkiler içerisinde olduğuna dair birçok örnek bulunmaktadır. Bu hususla ilgili şunlar zikredilebilir: Rahiplerin, Müslüman olmuş Hıristiyan kadınlarda eskiden kalma “cüzam hastalığına, büyüye vb. olumsuz durumlara karşı en etkili ilaç olduğu şeklindeki vaftiz inancını” devam ettirmek adına çocuğunu vaftiz ettirmek isteyen bir Müslüman kadının isteğini yerine getirdiği aktarılmaktadır. Bunun yanında Müslümanların, Hıristiyanların kutsal değerlerine de hürmet göstererek Azize Meryem’e ziyarette buldukları görüldüğü gibi Hıristiyanların da hastalıklara şifa bulmak, adak adamak için Müslüman velilerin türbelerine akın ettikleri,³⁶ “mübarek bir gece” olan kadir gecesinde günümüzde de var olan yakınlarının mezarlarında İslâmî olan ve olmayan (mum yakma vb.) birçok farklı uygulamaları benimsedikleri görülmektedir.

Farklı düşünce ve inanca sahip olan kimseler arasındaki ilişkilerin, kimi zaman muhalefet konumunda olan kişilerle karşılıklı görüşme ve hediyeleşme şeklinde bir boyuta ulaştığıyla ilgili kayıtlarda önemli bilgiler yer almıştır. Bu konuyla ilgili dikkat çeken örneklerden biri, İskender Bey ailesine mensup olup Müslüman olduktan sonra Ali ismini almış ve Kruya’da sancakbeyi görevinde bulunan Ali Bey’dir. Osmanlı yöneticisi olmasına rağmen kendisinin daha önce Osmanlı ile savaşmaya gelen İskender Bey’in Gjoni adlı oğlu ile Lezha’da baş başa görüştikleri, beraber yemek yedikleri ve Ali Bey’in Gjoni’ye bir at hediye ettiği³⁷ kayıtlarda geçmektedir. Bunun yanında Gjoni’un İşkodra Sancakbeyi olan Feris Bey tarafından sıcak bir şekilde karşılandığı³⁸ da aktarılmıştır. Ayrıca

---

³⁶ Bkz.: Gazmend Shpuza, “Bashkëjetesa Ndërfetare Midis Shqiptarëve”, 42.; Arnold, *İslâm’ın Tebliğ Taribi*, 243.

³⁷ Injac Zamputi, *Dokumente për historinë e Shqipërisë 1479-1506*, cilt 2 (1499-1506), Akademia e shkencave e republikës popullore socialiste të Shqipërisë Instituti i historisë, Tiranë 1979, 309.

³⁸ Injac Zamputi, *Dokumente për historinë...*(2/ II-1499-1506), 332.

Marino Sanutos'un Aralık 1506 ve Ocak 1507 tarihli günlüklerinde yer alan kayıtlarda Feris Bey'in Müslüman ve Hıristiyanlarla çok iyi ilişkiler içerisinde olduğu belirtilmektedir.³⁹

Arnavut bölgelerinde ve aynı zamanda Osmanlı'nın farklı bölgelerinde, Osmanlı'ya sadakatle bağlı olan ve kendilerinden memnuniyet duyulan Arnavut asıllı Osmanlı yönetici vb. idarecilerin⁴⁰ görev yapıyor olması Arnavut halkına bir takım ayrıcalıkların sağlanması

Venedik ve Papalık gibi dış güçlerin kışkırtmaları ile bir dönem babası gibi isyana kalkışmıştır. Arnavutluk üzerinde bir takım başarılı ve başarısız isyanlar tertiplemiş bir kimse olan Gjoni ile görüşmüş olması, bir anlamda Feris Bey'in her kesimden insanla görüşen cana yakın bir yönetici olduğunu göstermektedir.

³⁹ Injac Zamputi, *Dokumente per historine...*(2/ II-1499-1506), 490. Ayrıca Bk. Zamputi, *Dokumente te shekujve XVI-XVII*, 1 (1507-1592), 13; Edmond Malaj, "Disa aspekte nga pushtimi i Shkodres dhe i qendrave perreth saj nga Osmanet ne fundin e shekullit XV," (*Studime Historike*), sy. 3-4, Tiranë 2012, 56.

⁴⁰ Osmanlı'da kapdan-ı Derya'lar, Baş-Defterdar ve Sadrazamlar olarak görev yapmış olan Arnavutlar şu şekilde aktarılabilir:

Kapdan-ı Deryalar:

1) Hamzë Bey, 2) Gedik-Ahmet Paşa, 3) Kemankeş Kara Mustafa Paşa, 4) Kara Murad Paşa, 5) Zurnazen-Mustafa Paşa, 6) Kılavuz / Köse-Ali Paşa, 7) Amcazâde / Sarhoş-Hüseyin Paşa, 8) Nasuh-zâde Ali Paşa, 9) Kilâri-Süleyman Re'fet Paşa;

Baş-Defterdarlar:

1) Ekmekçi-zâde Ahmet Paşa, 2) Prevezeli-Mustafa Paşa, 3) Zurnazen-Mustafa Paşa, 4) Kılavuz / Köse Ali Paşa, 5) Defterdar-zâde Mehmet Paşa;

Sadrazamlar:

1) Gedik-Ahmet Paşa, 2) Davud Paşa, 3) Dukagjin oğlu Ahmet Paşa, 4) Ayas-Mehmet Paşa, 5) Lütfi Paşa, 6) Kara-Ahmed Paşa, 7) Semiz- Ahmed Paşa, 8) Koca-Sinan Paşa, 9) Ferhad Paşa, 10) Meyveî/Yemişçi- Hasan Paşa, 11) Nasuh Paşa, 12) Ohrili-Hüseyin Paşa, 13) Mere- Hüseyin Paşa, 14) Yabani-Yassı Mehmet Paşa, 15) Kemankeş Kara Mustafa Paşa, 16) Cican-Kapucubaşı Sultan-zâde Semin, 17) Kara-Murad Paşa (2 tayin), 18) Tarhuncu – Ahmed Paşa, 19) Zurnazen Mustafa Paşa, 20) Köprülü-Mehmet Paşa, 21) Köprülü-zâde Fâzıl Ahmed Paşa, 22) Köprülü-zâde Fâzıl Mustafa Paşa, 23) Arabacı-Ali Paşa, 24) Amcazâde-Hüseyin Paşa, 25) Köprülü-zâde Nu'man Paşa, 26) Hacı Halil Paşa, 27) Hacı-İvaz Mehmet Paşa, 28) İvaz-zâde Halil Paşa, 29) Alemdar-Mustafa Paşa, 30) Memiş Paşa, 31) Giritli-Mustafa Nâilî Paşa (3 tayin), 32) Mehmet Ferit Paşa, 33) Mısırlı Said Halim Paşa, 34) Ahmet İzzet Paşa, 35) Dâmad Ferid Paşa (5 tayin).

(Tufan, Muzaffer, "Arnavutların Milli Kimliğini Koruyan Osmanlı Hoşgörüsü", 256-257.

konusunda etkili olmuş olabilir. Çünkü Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan Yunan, Bulgar vb. milletlere karşı her ne kadar hassasiyetle davranılıyor ise de Arnavut gayrimüslimlere tanınmış olunan ayrıcalıkların diğer milletlere nazaran daha fazla olduğu görülmektedir. Hıristiyanların günlük hayatta ve Osmanlı yöneticileriyle görüşme esnasında silah taşımalarının yasak olmasına rağmen bu konuda Hıristiyan Arnavut din adamlarına izin verilmiş olması buna örnek olarak gösterilebilir. Bu durum 1630 yılında Tivar başpiskoposu olan Pjeter Mazreku tarafından şu şekilde özetlenmiştir: “Sırp, Yunan, Bulgar, Boşnak ve Macarlar evlerinde bile silah tutamazlarken Arbnor (Arnavut Hıristiyan din adamları) ise evde ve dışarıda silahla dolaşiyor... yöneticiler ile, Türk (Müslüman) Sancak beyleriyle silahlı bir şekilde iken görüşüyorlar”.⁴¹ Buna benzer bir başka örnek ise şu şekildedir: Arnavut Katolik kiliselerinin perişan halini gören Zmajević bütün din adamlarını toplamak amacıyla büyük bir konsil gerçekleştirmeye karar vermiştir. Böylece Lezha'nın Merqinjes yerinde yer alan Shen Gjon Pagezuesi kilisesinde bir pazar günü bu konsil gerçekleştirilmiştir. Kuvendi i Arbnit (Arbni Meclisi/Arber Konsili)'nin organizatörü olan V. Zmajević “ziyaretim sırasında Arnavut Hıristiyanların ayrıcalıklarını buldum/şahit oldum” diyerek Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan Hıristiyan Arnavutlara tanınan ayrıcalıkları dile getirmiştir.⁴² Ayrıca üç gün süren bu konsil boyunca Osmanlı Devleti tarafından en ufak bir engel ile karşılaşmadığı için de çok şaşırıldığını ifade etmiştir.⁴³ O halde Arnavut bölgelerindeki farklı düşünce ve inançların birbirine karşı hoşgörülü yaklaşımlarına ve birlikte yaşamalarına dair örneklerin diğer ülkelere nazaran daha fazla olduğu rahatlıkla söylenebilir.⁴⁴

⁴¹ Kasem Biçoku, “Fryma Shqiptare...”, 25.

⁴² Injac Zamputi, *Relacione mbi gjendjen e Shqiperise Veriore dhe te mesme nga shek. XVII, (1610-1634)*, cilt 1, yy, Tiranë 1963, 447; Kasem Biçoku, “Fryma Shqiptare...”, 25.

⁴³ Bkz. Ferit Duka, “Kriptokristianizmi (Krishterimi i fshehte) dhe kuvendi i Arbnit,” (*Studime Historike*), sy. 3-4, Tiranë 2003, 37, dip. 28.

⁴⁴ Bkz. Qazim Xhelili, “Toleranca ne marredheniet midir komuniteteve fetare ne Shqiperi dhe ndikimi i tyre ne jeten shoqerore ne periudhen midis dy lufterave boterore,” (*Krishterimi ndër shqiptarë: simpozium ndërkombëtar Tiranë 16-19 Nëntor 1999*), Phoenix, Shkoder 2000, 344; Çausi ve Dervishi, “Fete ne Shqiperi...”, 82-84;

Anadolu'daki şehirlere bakıldığında, yoğunlukları farklı olmakla beraber Müslümanlar ile gayrimüslimlerin aynı mahallede, aynı sokakta ikamet ettikleri görülüyor⁴⁵ ise de bu durumun Arnavutluk'ta XVI. yüzyıla kadar farklı mahallelerde yaşama şeklinde olduğu bilinmektedir. Ancak XVI. ve XVII. yy'da Berat şehri örneğinde olduğu gibi aynı mahallelerde yaşamaya başladıkları anlaşılmaktadır.⁴⁶ Müslümanların Hıristiyanlar ile bir arada yaşamaları ister istemez her alanda birbirlerinden etkilenmelerini sağlamıştır. Bu etkileşimler özellikle Hıristiyanların inançlarını terk edip İslâm dinini benimsemelerinde büyük bir rol oynamıştır.

Aktarılan bu bilgilerden her iki inancın Arnavut topraklarında bir arada yaşamaya başladığı dönemden itibaren iyi ilişkiler içerisinde olduğu anlaşılrsa da aksi durumların meydana geldiği de görülmüştür. Hıristiyan din adamları içerisinde şahsî menfaatler, dinî, siyasî vb. çıkarlar uğruna başka dış güçlerle gizli anlaşmalar yaparak "Arnavut topraklarını Osmanlı'dan kurtaracağız" tarzında ileri sürülen vaad ve düşüncelerle çıkardığı kanlı isyanlar neticesinde Osmanlı'da bulunan Müslüman ve gayrimüslimlere büyük zarar veren kişiler olmuştur. Ohri başpiskoposu Athanas örnek olarak verilebilir.⁴⁷ Fakat olumsuz örneklerle rağmen Arnavutların birlik ve beraberliklerinden rahatsız olan yabancı eller tarafından zaman içerisinde her ne kadar bu birliği bozarak din mensupları arasında bir iç çatışma çıkarma amacıyla değişik teşebbüslerde bulunmuş ise de gerek Arnavutluk'ta gerekse bu ülke sınırları dışında yaşayan Arnavutlar tarafından bu teşebbüslerin boşa çıkarıldığı

Ayrıca birlikte yaşamaları ve diğer örnekler ile ilgili aynı eserin: "Çaushi ve Dervishi, "Fete ne Shqiperi...", 88-90" sayfalarına başvurulabilir. Bunun yanında Bk. Ali Musa Basha, *İslami ne Shqiperi gjate shekujeve*, Biblioteka Islame, Tiranë 2000, 93-97.

⁴⁵ Bk: Ertaş, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri*, 52-56.

⁴⁶ Berat'taki durumla ilgili daha geniş bilgi için Bk. Duka, *Berati ne koben Osmane*, 26-27.

⁴⁷ Athanas ve isyanları hakkında geniş bilgi için bk: Thengjilli, "Aspekte te perpjekjeve te himarjoteve", 137-140, 142-143; Nedai Thellimi, "Athanas i Ohrit", *Tempulli (reviste periodike kulturore)* 13, Mitropolia e Shenjte e Korçes, Korçe 2008, 5, 7; Injac Zamputi, *Dokumente te shekujeve XVI-XVII. cilt 2 (1593-1602)*, Akademia e Shkencave e RPS te Shqiperise Instituti i Historise, Tiranë 1990, 133, 135-137, 211-212; Xhufi, "Ndjenja Fetare ne Shqiperi", 12-14.

görülmektedir.⁴⁸ Cemaat ve din adamlarının dinî, millî vb. değerler etrafında birleşerek yekvücut olarak hareket etmeleri her türlü olumsuz girişimlerin etkisiz hale getirilmesine büyük bir etkisi olmuştur.

Sonuç

Çalışmamızın kapsadığı yüzyıllarda Arnavutluk'un Osmanlı hâkimiyeti altında olması bu çalışmaya farklı bir anlam kazandırmaktadır. Bu bölgede din mensupları arasındaki uyumun ve hoşgörünün bu denli sağlanması Osmanlı'nın hâkimiyeti altına aldığı devletlerde uyguladığı politikalara bir örnek teşkil edebilir. Çünkü Doğu ile Batı'nın siyasî ve dinî alanlarda karşılıklı çekişmelerinin tam ortasında kalan ve Ortodoks ile Katolik olarak iki bölgeye ayrılmış bir durumda iken Osmanlı'nın, burayı hâkimiyeti altına alarak zikredilen çekişmelere son vermesiyle yeni bir düzenin ilk temelini attığı söylenebilir. Bu yeni düzen çerçevesinde bölgede eskiden beri var olan hoşgörü anlayışının Müslim ve gayrimüslimlere yönelik uygulanan istimâlet vb. politikalarla beslenerek daha da güçlenmesine katkıda bulunduğu ifade edilebilir.

Her dönem için arzulanan din mensupları arasındaki bu olumlu ilişkilerin tek bir nedene bağlı olarak oluşmamış olup sosyal ilişkilerin ve milliyetçi duyguların kuvvetli olması vb. değişik faktörlerin de bu konuda önemli rol oynadığı görülmektedir. Bütün bunların yanı sıra dünyaya örnek teşkil eden bu hoşgörü ve uyum ile ırkî, dinî, siyasî vb. çatışmaların önüne geçilerek birlik ve beraberlik içerisinde yaşanabileceği gerçeği bizzat Arnavut halkı tarafından uygulanarak gösterilmiş olmaktadır. O halde toplum ve toplumlar arasındaki birlik ve beraberliğin, ayrımcı ve dışlayıcı bir yaklaşımla değil, ancak birleştirici ve bütünleştirici bir yaklaşımla elde edilebileceği görülmüş olmaktadır.

---

⁴⁸ Geniş bilgi için bk: Muhamet Pirraku, "Roli i Islamit ne integrimin e Shqiperise etnike dhe te kombit Shqiptar", (*Feja, Kultura dhe Tradita Islame nnder Shqiptaret*), Kryesia e Bashkesise Islame te Kosoves, Prishtine 1995, 54-57; *Historia e Popullit Shqiptar*, I, (Heyet-2002), 251-252.

KAYNAKÇA

- Akçe, Fatih, ed. *Osmanlıda kültürel hayat*. İstanbul: Işık Yayınları, 2006.
- Anamali, Skender... (ve öte.). *Historia e Popullit Shqiptar*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Historisë - Toena, 2002.
- Arnold, Thomas Walker. *İslâm'ın Tebliğ Tarihi*. Trc. Yıldırım, Bekir - Polat, Cenker İlhan. İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2007.
- Aykaç, Mehmet. "Osmanlı Devleti'nin İdare ve Hizmet Anlayışı (Fermanlardan Örnekler)". 231-242. Tiranë: TİKA - Shtypshkronja DAJTI, 2005.
- Aytaş, Gıyasettin. "Osmanlı Dönemi Belgelerinde Hoşgörü Ekseninde İçerik Analizleri ve Arnavutluk". 275-288. Tiranë: TİKA - Shtypshkronja DAJTI, 2005.
- Basha, Ali Musa. *Islami në Shqipëri Gjate Shekujve*. Tiranë: Biblioteka Islame, 2000.
- Biçoku, Kasem. "Fryma Shqiptare e Kishës Katolike dhe Kuvendi i Arbnit". *Studime Historike*. 3-4 (2003): 17-30.
- Çaushi, Ilira - Dervishi, Shaban. "Fetë në Shqipëri. Shembull i Bashkëjetesës së Diversiteteve Brenda një Kulture". *Studime Historike*. 3-4 (2002): 81-90.
- Doğru, Halime. "Osmanlı Devleti'nin Rumeli'de Fetih ve İskân Siyaseti". *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Duka, Ferit. *Berati në Kohën Osmane (shek. XVI-XVIII)*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë Instituti i Historisë, 2001.
- Duka, Ferit. "Kriptokristianizmi (Krishtërimi i fshehtë) dhe Kuvendi i Arbnit". *Studime Historike*. 3-4 (2003): 31-42.
- Duka, Ferit. *Shekujt Osmanë në Hapësirën Shqiptare (Studime dhe dokumente)*. Tiranë: UET (Universiteti Europian i Tiranës), 2009.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. "Müslüman Olmayanların Karşısında Osmanlı Devleti'nin Gösterdiği Hoşgörü". 243-258. Tiranë: TİKA - Shtypshkronja DAJTI, 2005.
- Ertaş, Kasım. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.

- Frasheri, Kristo. *Skënderbeu: Jeta dhe Vepra*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2002.
- Hasluck, Frederick William. *Bektaşilik Tetkikleri 1338/1920*. Trc. Hulusi, Ragıb. İstanbul: Devlet Matbaası Yayınları, 1928.
- Hasluck, Frederick William. *Christianity and Islam under the Sultans*. İstanbul: İsis Yayıncılık, 2000.
- İnalcık, Halil. “Arnavutluk’ta Osmanlı Hâkimiyetinin Yerleşmesi ve İskender Bey İsyamının Menşei”. *Fâtih ve İstanbul*. 2 (1953).
- Izeti, Metin. *Balkanlar’da Tasavvuf*. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.
- Jacques, Edwin. *Shqiptarët: Historia e Popullit Shqiptar nga Lashtësia Deri në Ditët e Sotme*. Trc. Seferi, Edi. Tiranë: Kartë e Pendë, 1996.
- Jelavich, Barbara - Peçi, Gjergj. *Historia e Ballkanit: Shekulli i Tetëmbëdhjetë dhe Nëntëmbëdhjetë*. Tiranë: Ceu- Shtëpia e Librit, 1999.
- Krasniqi, Mark. “Toleranca Fetare mes Myslimanëve dhe Katolikëve në Kosovë”. Prishtinë: Kryesia e Bashkësisë Islame të Kosovës, 1995.
- Lala, Avni. *Arnavutluk’taki Bektaşî İnanç ve Ritüellerinin Sosyolojik Analizi*. Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Leake, William Martin. *Travels in Northern Greece*. London: J. Rodwell, New Bond Street, 1835.
- Loka, Nikolle - Kola, Gjet. *İliria Biblike. Shejtorët Iliro-Shqiptarë nga Konstandini i Madh te Nënë Tereza*. Tiranë: Geer, 2005.
- Malaj, Edmond. “Disa Aspekte nga Pushtimi i Shkodrës dhe i Qendrave Përreth saj nga Osmanët në Fundin e Shekullit XV”. *Studime Historike*. 3-4 (2012): 45-70.
- Osmanlı Arşiv Belgelerinde Arnavutluk - Shqiperia ne Dokumentet Arkivale Otomane*. İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2008.
- Pirraku, Muhamet. “Roli i Islamit në Integrimin e Shqipërisë Etnike dhe të Kombit Shqiptar”. Prishtinë: Kryesia e Bashkësisë Islame të Kosovës, 1995.

- Popoviç, Aleksandre. *Balkanlar'da İslam*. Trc. Komisyon. İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- Prifti, Kristaq. “Diversiteti Fetar dhe Uniteti Kombëtar te Shqiptarët”. *Studime Historike*. 1-2 (2001): 25-42.
- Riza, Skender. “Islamizimi i Popullit Shqiptar”. *Rreth Përhapjes së Islamit ndër Shqiptarët*. Shkodër: Klubi Kulturor “Drita”, 1997.
- Rruga, Ëlir. *Arnavutluk'ta Hristiyanlık ve İslamiyet'in Tarihiçesi*. Yüksek Lisans, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- Shpuza, Gazmend. “Bashkëjetesa Ndërfetare Midis Shqiptarëve”. 41-46. Tiranë: TİKA - Shtypshkronja DAJTI, 2005.
- Sinani, Shaban. “Burime Per Poziten e Kishes ne Ish-Perandorine Osmane”. 1-12. Tiranë: TİKA - Shtypshtronja DAJTI, 2005.
- Thellimi, Nedai. “Athanasi i Ohrit”. *Tempulli (reviste periodike kulturore)*. 2008.
- Thengjilli, Petrika. “Aspekte të Pakësimit Numerik të Bashkësisë Katolike në Shqipëri (shek. XVI-XVIII)”. *Studime Historike*. 1-2 (2000): 21-44.
- Thengjilli, Petrika. “Aspekte te perpjekjeve te himarjoteve”. *Akademia e Shkencave e Shqipërisë*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2006.
- Thengjilli, Petrika. “Toleranca Fetare në Lëvizjen Çlirimtare të Popullit Shqiptar (Shek. XVII-XVIII)”. Prishtinë: Kryesia e Bashkësisë Islame të Kosovës, 1995.
- Tufan, Muzaffer. “Arnavutların Milli Kimliğini Koruyan Osmanlı Hoşgörüsü”. 259-268. Tiranë: TİKA - Shtypshtronja DAJTI, 2005.
- Xhelili, Qazim. “Toleranca në Marrëdhëniet Midis Komuniteteve Fetare në Shqipëri dhe Ndikimi i tyre në Jetën Shoqërore në Periudhën Midis dy Luftërave Botërore”. Shkodër 2000: Phoenix, 1999.
- Xhufi, Pellumb. “Ndjenja Fetare në Shqipëri Gjatë Mesjetës”. *Studime Historike*. 1-4 (1994): 5-16.

Xoxi, Koli. *Shkolla Ortodokse në Shqipëri Rilindësit Tanë*. Tiranë: Mokra, 2002.

Zamputi, Injac. *Dokumente për Historinë e Shqipërisë 1479-1506*. Tiranë: Akademia e Shkencave e Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë Instituti i Historisë, 1979.

Zamputi, Injac. *Dokumente të Shekujve XVI-XVII*. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë Instituti i Historisë, 1990.

Zamputi, Injac. *Dokumente të Shekujve XVI-XVII për Historinë e Shqipërisë*. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë Instituti i Historisë, 1989.

Zamputi, Injac. *Relacione mbi Gjendjen e Shqipërisë Veriore dhe të Mesme nga shek. XVII, (1610-1634)*. Tiranë: Yaynevi yok, 1963.

Zavalani, Tajar. *Histori e Shqipërisë*. Tiranë: Phoenix, 1998.